

10. Красносельська О., Лупинос Г. Теорія Дикого Поля. Софія. Запоріжжя : Дике поле, 2016. 228 с.
11. Шадріна Т. «Гармонія любові та краси». *Письменницький портал Пилипа Юрика*. URL: <https://piliryurik.com/literatory-zaporizha/815-lupynos-hanna> (дата звернення: 27.03.2021).
12. Ботнер В.С. Своєрідність хронотопу в прозі Г. Лупинос. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2019. № 2. С. 5–9.
13. Література запорізького краю : хрестоматія творів кінця XX – початку XXI ст. / О.О. Медко, О.О. Стадніченко. Запоріжжя : Дике Поле, 2019. С. 214–224.

УДК 821.161.2-94(093.3)(477.46)

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.16.50>

ТЕМА ЗАГИБЕЛІ ЧИГИРИНА У КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ

THEME OF FALL OF CHYHYRYN IN COSSACK CHRONICLES

Гудима А.О.,

orcid.org/0000-0003-2081-0791

кандидат філологічних наук,

асистент кафедри історії української літератури,

теорії літератури і літературної творчості

Інституту філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Значення Чигирини в українській історії доби Гетьманщини надзвичайно важливе як гетьманської столиці Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та насамкінець П. Дорошенка. Події довкола нього у 70-х рр. XVII ст. розгорнулися вкрай драматичні. Аналізу цих подій, викладених у козацьких літописах Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка, присвячена наша розвідка. Зокрема, звертаємо увагу на відмінності в їхньому зображенні та трактуванні літописцями.

Досліджуючи тему загибелі Чигирини в козацьких літописах, безпосередньо зупиняємося на подіях 1676 р. – взяття в облогу міста військами Г. Ромодановського й І. Самойловича і зреченні гетьманства П. Дорошенком; 1677 р. – першій і невдалій спробі захоплення міста турецькими й татарськими військами; 1678 р. – взяття в облогу та, зрештою, знищення Чигирини, а з ним і численних міст Правобережної України.

Попри загальну співзвучність літописів Самовидця та Г. Грабянки в описі вказаних подій (як відомо, Г. Грабянка у написанні своєї праці користувався літописом Самовидця), акцентуємо на певних змістових розбіжностях. Водночас літопис С. Величка пропонує суттєво відмінне зображення подій першої та другої Чигиринських воєн порівняно із Самовидцем і Г. Грабянкою. Його виклад більш докладний та інформативний, ба більше, автор дошукується причин загибелі Чигирини, з'ясовує мотиви дій кожної зі сторін: турецько-татарського війська та московсько-козацького Г. Ромодановського й І. Самойловича.

Звертаємо увагу на те, що, згідно з літописами Самовидця та Г. Грабянки загибель Чигирини 1678 р. зумовлена натиском турецько-татарських військ, натомість С. Величко покладає провину за зруйнування міста на князя Г. Ромодановського та гетьмана І. Самойловича, чого взагалі немає в інших двох літописах.

Суттєва відмінність, на нашу думку, – у масштабності змальованих подій літописцями: для С. Величка Чигирин, на значимості та давності якого він постійно наголошує, є уособленням України, тоді як Самовидець і Г. Грабянка не проводять аналогій між долею Чигирини та долею України. С. Величко війни за Чигирин сприймає крізь призму християнського світогляду, тоді як у інших літописців відсутнє релігійне трактування подій.

Ключові слова: Чигирин, Самовидець, Г. Грабянка, С. Величко, козацькі літописи.

The significance of Chyhyryn in the Ukrainian history of the Hetmanate period is extremely important as the hetman's capital of B. Khmelnytsky, I. Vyhovsky, Y. Khmelnytsky, P. Tetera, and finally P. Doroshenko. The events surrounding it became extremely dramatic in the 70's of the XVII century. Our study is devoted to the analysis of these events described in the Cossack chronicles of Samovydet, G. Grabianka, and S. Velychko. In particular, we pay attention to the differences in their portrayal and interpretation by the chroniclers.

Examining the subject of the fall of Chyhyryn in the Cossack chronicles, we dwell directly on the following events: 1) in 1676 – the siege of the city by the troops of G. Romodanovsky and I. Samoilovich and the abdication of the hetmanship by P. Doroshenko; 2) in 1677 – the first unsuccessful attempt to capture the city by Turkish and Tatar troops; and 3) in 1678 – the siege and, ultimately, the destruction of Chyhyryn along with other numerous cities of the Right Bank Ukraine.

Despite the general consonance of the chronicles of Samovydet and G. Grabianka in the description of these events (as we know, G. Grabianka used the chronicle of Samovydet in the course of writing his work), we emphasize certain

semantic differences. At the same time, the chronicle of S. Velychko offers a significantly different depiction of the events of the first and second Chyhyryn wars, compared to Samovydet and G. Grabianka. His presentation is more detailed and informative. Moreover, S. Velychko investigates into the causes of the fall of Chyhyryn, finds out the motives of each party: the Turkish-Tatar army and the Moscow-Cossack army headed by G. Romodanovsky and I. Samoilovich.

We draw attention to the fact that, according to the chronicles of Samovydet and G. Grabianka, the fall of Chyhyryn in 1678 was caused by the onslaught of Turkish-Tatar troops, while S. Velychko blames Prince G. Romodanovsky and Hetman I. Samoilovich for the destruction of the city, which is not available at all in the other two chronicles.

In our opinion, there is a significant difference in the scale of the events depicted by the chroniclers. For S. Velychko Chyhyryn, whose significance and antiquity he constantly emphasizes, is the personification of Ukraine. In the meantime, Samovydet and G. Grabianka do not draw analogies between the fate of Chyhyryn and the fate of Ukraine. S. Velychko perceives the war for Chyhyryn from the Christian perspective, while the other chroniclers do not give any religious interpretations to the events.

Key words: Chyhyryn, Samovydet, G. Grabianka, S. Velychko, Cossack chronicles.

Постановка проблеми. Значення Чигирини в українській історії доби Гетьманщини надзвичайно важливе як гетьманської столиці Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та насамкінець П. Дорошенка: величне – за гетьманування Б. Хмельницького, оскільки там мислився самостійницький напрям розвитку держави, проте щодалі менш значиме, позаяк українські гетьмани, демонструючи політичну несамостійність, ослаблювали державу. Доля Чигирини, що його згодом Т. Шевченко піднесе до символу тяжкого українського сну-занепаду (на зміну розквіту і зосередженню державної сили – цілковита руйнація), на наше переконання, є показовою для самої української ситуації поступового входження в імперське ярмо. Драматичні події 70-х рр. XVII ст., що розгортаються довкола Чигирини, відображені в козацьких літописах Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка, однак досі на належну увагу, зокрема в компаративному аспекті, не здобулися, тож своєю розвідкою ставимо за мету заповнити цю прогалину.

Говорячи про руйнування Чигирини, послуговуємося словом «загибель», уживаним С. Величком у виразі «чигринська загибель» [1, с. 244]. Водночас звертаємо увагу, що цей найбільш красномовний козацький літописець, розповідаючи про події 1677 і 1678 рр., застосує й інші вирази: «розорення Чигирини» [1, с. 206, с. 246], «викоренення Чигирини» [1, с. 210], «запустіння Чигирини» [1, с. 210], «чигринська кончина» [1, с. 244], «Чигиринова кончина» [1, с. 242] тощо.

Тож об'єктом нашого дослідження є три козацькі літописи: Самовидця (завершений 1702 р.), гадацького полковника Г. Грабянки (завершений 1710 р.) і Самійла Величка (укладений упродовж 1715–1720 рр.). Поза сумнівом, у літописі С. Величка вказана тема розкрита найбільш глибоко: це стосується як подієвого ряду, так і аналізу автором вказаної теми; окрім того, кількісно С. Величко значно переважає Самовидця та Г. Грабянку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зазвичай, досліджуючи знамениті козацькі літописи – Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка, вчені аналізують комплекс питань: джерела, структуру літописів, особи авторів, їхні суспільні погляди, оцінку ними історичних персоналій, патріотичну спрямованість творів, барокову поетику тощо, що дозволяє сформувати загальне уявлення про літописців і характер їхньої праці [2]. Так, серед ґрунтовних знавців козацьких літописів насамперед можемо назвати В. Шевчука [3–5] і Я. Дзиру [6]. Позаяк досліджуємо локальне питання в літописах, спеціальних праць на цю тему обмаль. Безпосередньо пов'язана публікація [7].

Постановка завдання. Для розкриття теми дослідження ставимо перед собою завдання проаналізувати літописний матеріал Самовидця, Г. Грабянки та С. Величка щодо подій 70-х рр. XVII ст., пов'язаних із Чигирином, безпосередньо 1676 р., 1677 р. та 1678 р., та здійснити компаративний аналіз.

Виклад основного матеріалу. 70-ті рр. ознаменовані тим, що за Чигирин як гетьманське місто вже лише Правобережної України точилася запекла боротьба. П. Дорошенко, обраний гетьманом 1665 р., докладав усіх зусиль не просто зберегти Чигирин, а й поширити свою владу на Лівобережну Україну. Хоча в літописі Самовидця П. Дорошенко змальований у негативному ключі – як такий, що дбає лише про своє гетьманство, прагне влади, а зовсім не керується державними інтересами чи інтересами народу. Таким є погляд і Г. Грабянки, на відміну від С. Величка, який загалом симпатизує П. Дорошенкові.

Якщо за Б. Хмельницького Чигирин був «першим містом на Україні» [8, с. 106], то, говорячи про події 1674 р. – наступ І. Самойловича та Г. Ромодановського на Чигирин, Самовидець і Г. Грабянка зображають місто в особному становищі на противагу всій Україні, чий полки схилилися «его царському величеству и гетманові задніпрянскому Івану Самуїловичу, опроч самого Чигирини и Паволочи» [9, с. 117].

У найдавнішому літописі – Самовидця – Чигирин як за гетьманування Б. Хмельницького, так і згодом – до подій його руйнації не називається індивідуалізовано, тобто не наділяється певними характеристиками, на відміну від Г. Грабянки, у літописі якого знаходимо, приміром, такі вислови: «давнє старовинне місто складове Чигирин» [8, с. 26], «старинне чільне місто козацьке – Чигирин» [8, с. 154] тощо, а тим паче С. Величка, котрий щедро наділяє Чигирин епітетами, що промовляють про його значимість і давність. С. Величко з пієтетом ставиться до Чигирини: повідомляючи про події 1678 р., він пише про прихід турків «під старовічне столицне українське й козацьких гетьманів місто Чигирин» [1, с. 240].

1676 р. об'єднані московські та козацькі сили на чолі з Г. Ромодановським та І. Самойловичем взяли в облогу Чигирин. І тоді відбулося загальновідоме зречення П. Дорошенком гетьманства, що схожим чином трактується літописцями, проте неоднаково. Так, за літописом Самовидця, П. Дорошенко вирішив здати гетьманство, «собою звонтпивши... варуючи свого здоров'я...» [9, с. 122]. Згідно з літописом Г. Грабянки, що, як відомо, користувався літописом Самовидця, «Дорошенко, перебуваючи в осаді з самими тільки чигиринцями, злякався і почав трактувати з князем Ромоданівським та з гетьманом Самойловичем. Він вимагав, щоб вони запряглися зберегти йому життя. Ті погодились. Тоді він вийшов з міста, вклонився боярину і гетьману, здав Самойловичу гетьманство, а разом булаву та бунчук...» [8, с. 153]. Насамкінець автор підсумовує: «Отакою неоплаканою ганьбою та зруйнуванням України завершилося гетьманування Дорошенка» [8, с. 153], ставлячи П. Дорошкові за провину зруйнування і знелюднення Правобережної України. У літописі ж С. Величка сказано, що П. Дорошенко пішов на зречення гетьманства «за свою й чигиринську цілість» [1, с. 204], не доводячи до руйнування міста.

Наша тема – загибелі Чигирини – безпосередньо пов'язана з розгортанням першої та другої Чигиринських воєн, як вони названі в літописі С. Величка, або спробами взяття міста турецькими й татарськими військами 1677 та 1678 рр. У літописах Самовидця та Г. Грабянки опис взяття турками Чигирини 1677 р. майже повністю збігається. Якщо коротко, то автори звертають увагу на такі події: упродовж чотирьох тижнів турки і татари, а з ними також Юрко Хмельницький, всіма способами брали Чигирин, прийшовши

туди, за Самовидцем, у спасівку, за Г. Грабянкою – в останніх числах червня (згідно з історичними відомостями, це сталося 3 серпня); повідомляють про півтори тисячі піхоти козаків і москви, направлених до Чигирини (тим часом С. Величко таких відомостей не подає); коротко оповідають про труднощі під час нічної переправи через Дніпро навпроти Бужина та відсіч ворогові, загибель ханського сина; бачачи наближення війська Г. Ромодановського й І. Самойловича та неможливість здобути Чигирин, 29 серпня турки зняли облогу з міста; було полагоджено Чигирин і залишено нові козацькі та московські війська в місті. С. Величко, своєю чергою, повідомляє про прихід турків під Чигирин 4 серпня. Розповідаючи про першу Чигиринську війну, С. Величко наводить великі уривки з панегірика «Чигирин» О. Бучинського-Яскольда та черпає звітти відомості, зокрема щодо переправи козацьких і московських військ через Дніпро навпроти Бужина, оскільки «не міг мати достатнього знання з реєстрових козацьких записок про ту першу Чигиринську війну» [1, с. 224]; докладно розповідає також про ворожий опір, захоплення турецьких шанців, турецьку і татарську підмогу та, зрештою, ворожий відступ до Чигирини.

С. Величко повідомляє про прибуття до гетьмана І. Самойловича «одного доброго молодця козака» [1, с. 224], виправленого з Чигирини, та детально розповідає про відважну оборону козаків-обложених: «Мужні обложенці-козаки самі-одні (бо великоросійське військо, що було в Чигиринському замкові, ні в якому разі не виходило), частократ випадаючи з Чигирини, вдирались у турецькі шанці і через коші, багато забивали в них турків, а численні гармати, приковані до стовпів, відломлювали і запроваджували в Чигирин» [1, с. 225] тощо. Детально описано способи, вжиті ворогами для здобуття Чигирини: і через підкопи, і через «гарб'яний штурм», і з допомогою буйволів, тоді як у літописі Самовидця тільки коротко сказано: «...недель чотири розними способами приступали, подкопов чотири стратил...» [9, с. 128], нічого не вказано про спротив і відвагу обложених; у літописі Г. Грабянки дещо деталізується: «Впродовж чотирьох тижнів брали його усією силою і усіма способами і приступами, і підкопами, і гранатами, і безперервним обстрілом. Штурмували і вдень і вночі. Проте великоросіяни і козаки стояли твердо. Не раз робили вилазки і перебили тисячі турок» [8, с. 154]. С. Величко повідомляє про втечу турків через наближення християнських військ і переслідування їх кіннотою.

Тож уже тут спостерігаються тенденції, що мають місце і під час опису подій 1678 р.: Г. Грабянка, хоча й короткочисно, приписує московському війську відважні дії в ході оборони міста від ворожої навали, зрівнюючи його роль з роллю козацтва; Самовидець натомість не згадує про внутрішній спротив ворогові.

Щодо подій 1678 р. звертаємо увагу на низку відмінностей у змалюванні подій довкола Чигирина на тлі назагал співзвучності літописів Самовидця та Г. Грабянки. Прихід турків 1678 р. був очікуваним, з цієї причини, мовиться в літописах, війська Г. Ромодановського й І. Самойловича вирушили на захист Чигирина. Самовидець говорить про незвичайну великість українського війська, яке формували не лише козаки, а й поспільство: «...нікому не фолговано: и войтов, бурмистров, райцов и ремесников всяких, навет и мужиков, скрипников, дудников – усіх гнано до войска» [9, с. 129–130]. У літописі Г. Грабянки про військо І. Самойловича сказано тільки таке: «добрячий-таки загін на чолі з Самойловичем» [8, с. 156]. Наявні суттєві розходження в датах: у літописі Самовидця йдеться про те, що І. Самойлович рушив із Батурина 10 травня, у Г. Грабянки – що московське та козацьке військо з'єдналися 10 травня; у Г. Грабянки – про прихід турків мовлено 8 червня, у Самовидця – 10 липня; згідно ж з історичними відомостями це сталося 8 липня. Якщо Самовидець дивиться на події зовні, зображаючи те, що відбувалося довкола Чигирина, то Г. Грабянка описує також внутрішнє становище міста, мужність обложених: «Брали приступами, обстрілом, гарматами та підкопами. Брали всяким промыслом не один день. Нудилися будь-що свого наміру доскочити. Проте військо великоруське під орудою благорозумного командира Івана Івановича Ржевського та військо запорізьке на чолі з ловким у справах ратних вождем Григорієм Григоровичем Коровченком відважно стріляло ворога з міських мурів і хоробро відбивало. Не раз на вилазки ходило і в шанцях силу яничарів перебило, а живих начальників та рядових ловило. Їхній мужності та дерзновенності навіть турки дивувалися» [8, с. 156].

У літописах Самовидця і Г. Грабянки (що дуже близько, а іноді дослівно повторює літопис Самовидця стосовно аналізованих подій) щодо взяття Чигирина 1678 р. мовиться: про очікування військами на князя Булата з калмиками та донськими козаками на переправі; про затяті бої за гору біля Чигирина (яка, проте, не називається); в обох літописах одноразово згадується про звільнення військ уже біля самого Чигирина: «...

стояли тиждень надаремне, жадного промыслу не чинячи. Що видивши, турки с пилностью доставали Чигирина...» [9, с. 131]; про послані свіжі війська до міста, не звиклі з підкопами, і виведення приривчених до штурмів військ із Чигирина; про вбивство чигиринського воєводи Ржевського; про сам день взяття Чигирина – неділю 10 серпня – розповідь Г. Грабянки дещо змінено повторює Самовидця: «А напотом дня 10 августа, в неделю о полудню, вирвало килка подкопов под містом праве в самій час, як козацтво – одни попилися, а инні спали, и так, як стал крик, мало хто з войска козацкого кидался быти, але усе наутеки скочило з города, обачивши войско турецкое на той вирві, где подкопи вирвали. Где на мості, як зийшло козацтво, с которыми мост обломился, а на греблі сами себе подавили, утікаючи; где немалую шкоду турки в людех учинили – на килканадцять тисяч (у Грабянки – кілька тисяч) Козаков погубило: одни потонули в Тясмині, а инних порубано, бо турки не живили нікого, але усе стинали а місто палили, где опановали» [9, с. 131]. Тож обидва літописці показують козацтво, що перебувало в місті, досить полохливим і недбайливим («одни попилися, а инні спали») – і це за умов посиленого ворожого наступу. Потому оповідають про мужню оборону козацької піхоти та москви, що була в замку.

Розповідь літописців про ці події завершується на тому, що російське та козацьке війська в понеділок зранку почало відступати до Дніпра, переслідуювані турками. Тим часом ворожі війська «Чигирин до остатку зруйнували и гармати забрали и пойшли у свою землю. А наші войска переправилися через Дніпр без жадной юже налоги» [9, с. 131]; турки знищили Канів, а Черкаси, Мошни, Корсунь і Жаботин здалися Ю. Хмельницькому.

І тут з'являються суттєві відмінності у С. Величка та його попередників. Є моменти, які відразу кидаються у вічі: насамперед Величкове наполегливе багаторазове підкреслювання нестаранності походу на користь Чигирина, зволікань християнських військ у наданні допомоги (зокрема шеститижневе на річці Артополі), дбання про власну цілість, а не про оборону міста, і покладання провини загибелі Чигирина на «командирів і православних правдивців» [1, с. 242] Г. Ромодановського й І. Самойловича.

Вкажемо на змальовані літописцем ключові моменти в ході взяття Чигирина турецько-татарськими військами, оборони внутрішніми силами міста та просування козацько-московських військ Г. Ромодановського й І. Самойловича. Згідно

з історичними даними під час кампанії 1678 р. турків було близько 60 тисяч, 10 тисяч молдаван і волохів і 50 тисяч орди, 8 липня вони підійшли до Чигирини; за літописом С. Величка – 7 липня, у якому йдеться про способи, вжиті ворогами для захоплення міста: бомбардування, копання шанців, влаштування підкопів під стіни. Літописець повідомляє про опір, який, перебуваючи у скрутному становищі, чинили чигиринські обложенці, «найбільше сердюки й інші городові козаки» [1, с. 240], випадаючи до турецьких шанців. На відміну від інших літописців, говорить про бій на переправі біля Бужина (за три милі від Чигирини), можливо, змішуючи дані двох кампаній.

Літописець докладно повідомляє про затримку християнських військ перед Стрільниковою горою і Кувичинським узвозом, що за милою від Чигирини, через гарматні обстріли бусурманського війська та затяті бої, і, зрештою, успішне просування війська до міста, а також про відчай серед бусурман. Повідомляє про виведення з Чигирини доброго війська, «окуреного воєнними димами і яке добре обізналося з турками» [1, с. 242] – і введення нововідрядженого.

Розповідаючи ж про події неділі 11 серпня – взяття міста турецько-татарськими військами через руйнування його стін підкопами, тільки С. Величко серед літописців мовить про втечу християнського невільника до християнського обозу та попередження ним про неминучу загибель Чигирини в разі ненадання йому негайної допомоги. Літописець відзначає відвагу сердюків і городового козацтва, чого немає в Самовидця та Г. Грабянки: «...сердюки з іншими городовими козаками добряче їх (яничарську піхоту – А. Г.) на тих проломах забивали і ще тричі не допустили їм уломитись у Чигрин» [1, с. 243]; «Сердюки з іншими козаками... давали янчарам безперервну відсіч на стінних проломах» [1, с. 243]. Водночас зауважує, що були серед козацтва «малодушні й боязливі, а особливо недавно заслані в Чигрин козаки, а з ними й чигиринські жителі», які, «перестрашені турецькими підкопами й турецькою навальністю, кинулися сильним стрімом до втечі з Чигирини на міст через Тясмин...» [1, с. 243]; як наслідок, міст обламався, а люди потонули. Турки ввійшли в Чигирин, влаштували пожежу, почали сікти людей.

Тільки С. Величко серед літописців згадує про винесення тіла київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського з міста перед його зруйнуванням.

С. Величко повідомляє про те, що після захоплення Чигирини турками відбивалося козацьке військо, тоді як московське, що перебувало

в Чигиринському замку, не виходило: «А сердюки з іншими козаками при военній зятості і великодушші станули нижче церкви Святих Апостолів у Чигирині під замковою горою і билися з турками до смерку, та аж нітрохи їм не далися» [1, с. 243]. Після ж відступу турків «решта козаків з сердюками зійшли на гору в Чигиринський замок і з'єдналися з московським військом, яке лишалося в замку, не виходячи» [1, с. 243]. Водночас літописець говорить про малу кількість того війська (тільки кількесот чоловік) і повідомляє про те, що московське військо і козацьке спільно зарядили замкові гармати порохом, від чого запалала порохова казна. Натомість Самовидець повідомляє про оборону козацького війська, що було в місті, та разом московського, що перебувало в замку: «Піхотного зась войска козацкого, под гору за церков зобравшись, боронилися аж до самої ночі, а москва в замку боронилася. И так вночі москва, понабивавши полни гармати пороху и замок запаливши, пойшли с тими козаками на пролом през турецкое войско... и так увойшли до своего войска» [9, с. 131]. Так само стверджує і Г. Грабянка: «Тільки козацька піхота, що була під горою за церквою, та москалі в замку боронилися до самої ночі» [8, с. 157].

Тож складається враження, що в літописах Самовидця та Г. Грабянки московському війську приписуються такі риси, як хоробрість і активність у боротьбі з ворогом, а подвиг козацтва в такий спосіб применшується, тоді як для С. Величка принципово було вказати на бездіяльність московського війська, особливо виразну поруч із воєнною зятістю козацтва.

У понеділок 12 серпня, говорить С. Величко, християнські війська рушили до Дніпрової переправи, переслідуювані бусурманськими військами. Як вказує літописець, «війська великоросійські за наказом Ромодановського не чинили аж жодної відсіч й відпору супроти бусурман, хоч від них були ущемлені й биті. Тільки самі козаки через військову охоту з відома, а то й без відома своїх старших щодня вискакували, вдаряли на турецькі обози і наносили їм постійний ущербок та сум'яття навзаєм» [1, с. 245]. Також С. Величко вказує на заборону гетьманом І. Самойловичем полтавському полковникові Прокопу Левенцю вдарити на турецькі обози.

Літописець С. Величко повідомляє про знищення турецько-татарським військом потому Канева, Черкас, Корсуня, Стеблева, Суботова та інших міст і сіл і зазначає, що князь Г. Ромодановський і гетьман І. Самойлович не надали цим містам жодної допомоги, тоді як

Самовидець і Г. Грабянка аж ніяк не асоціюють, наприклад, знищення Канева із вказаними історичними постатями.

Відмінною є оповідна манера літописців: Самовидець і Г. Грабянка просто констатують, що певні події мали місце, не аналізуючи їх, не виявляючи власного занепокоєння описуваним, не роблячи узагальнень, тоді як для С. Величка загибель Чигиринська – це і загибель України. С. Величко виразно виявляє авторське ставлення до зображуваних подій, що демонструють «жалісний і плачливий крайній занепад» Правобережної України [1, с. 200]. Розповідаючи про події першої та другої Чигиринських воєн, літописець намагається з'ясувати причини та мотиви дій кожної зі сторін. Так, поруч із політичними причинами наступу турецько-татарського війська 1677 р. – відступництвом Дорошенка – вказує і на інші – релігійні: турчин повстав на розорення тогочасної України через свою гординю, а українців спіткала ця навала як покара за гріхи. Цікаво, що ні в літописі Самовидця, ні у Г. Грабянки немає релігійного трактування подій. Самовидець, описуючи під 1677 р. нищівну пожежу в Стародубі, пов'язує її з карою Божою. Починаючи розповідь про другу Чигиринську війну, говорить про розіслані універсали чернігівським архієпископом Лазаром Барановичем і гетьманом про встановлення посту серед народу [9, с. 130] (очевидно, як покаяння за гріхи, однак сам автор не розвиває своєї тези) та не тлумачить загибель Чигиринська у релігійному ключі.

Тим часом С. Величко, розповідаючи про події 1678 р., принципово називає війська Г. Ромодановського й І. Самойловича християнськими військами або, рідше, християнами. За нашими підрахунками, упродовж 19 розділів літопису, присвяченому подіям 1678 р., – 26 разів, тоді як об'єднані війська Г. Ромодановського й І. Самойловича по-іншому називає – як-от: московські та козацькі, чи великоросійські та малоросійські – тільки 4 рази; також 11 разів згадує християнський обоз. Натомість турецько-татарське військо автор зазвичай іменує бусурманським або бусурманами. Відтак, «С. Величко наголошує на цивілізаційному протистоянні супротивних сторін» [7, с. 202], а також на масштабності та значимості цих подій не просто в українському контексті, а й у світовому. Загибель Чигиринська «автор трактує як: «невідшкодовану ніколи шкоду» [1, с. 242] українцям, як нищівну перемогу бусурман над християнами і «нескінченну ганьбу всьому православству» [1, с. 242], ба навіть «як перемогу Люцифера над народом, що особливо ревно сповідував християнство» [7, с. 203].

Відповідно до зображення подій Самовидцем і Г. Грабянкою загибель Чигиринська 1678 р. зумовлена натиском турецько-татарського війська. Що стосується С. Величка, то він назагал вбачає цілу низку причин загибелі Чигиринська та зруйнування Правобережної України. Окрім уже зазначених, це і «незгода власних синів і минулих властолюбців-начальників», «чварні кровопролиття», через що «мусила тепер бути певною щодо свого остаточного загибелі від турчина» [1, с. 214]. Провину за загибель Чигиринська автор покладає і на Г. Ромодановського й І. Самойловича. Так, підсумовуючи розповідь, зазначає: «Отак пропав Чигирин і рештки тогочасної України через несправедливість і підступність Ромодановського, а також і через Самойловичеве недоброхітництво до нього...» [1, с. 246]. І переповідає чутку, що ходила серед війська, про домовленість турецького візира та Г. Ромодановського про здачу Чигиринська в обмін на сина Ромодановського, Андрія, утримуваного в неволі. Насамкінець С. Величко наводить лист І. Сірка до гетьмана І. Самойловича від 25 вересня 1678 р., автентичність якого неможливо перевірити, у якому той називає гетьмана погубителем Чигиринська і решток Правобережної України, «бо коли б не добував його і не взяв під свою владу з Дорошенком, то й турчин не приходив би його здобувати» [1, с. 247]; і ставить у докір йому збереження життя сина Г. Ромодановського ціною тисяч християн. Такий причинно-наслідковий зв'язок: здобуття Чигиринська І. Самойловичем 1676 р., за гетьманства П. Дорошенка, і за два роки його загибель, очевидно, зумовлені невідповідністю І. Самойловичевого статусу гетьмана обох берегів його реальній діяльності: небажанню захищати українські міста, як і випадку з Ладжином 1674 р.

Висновки. Літописна оповідь Самовидця та Г. Грабянки про події 1677 і 1678 рр. дуже близька за змістом, в окремих місцях Г. Грабянка дослівно передає текст Самовидця. Тому можливим і навіть доцільним є порівняння літописної розповіді Самовидця та Г. Грабянки із Величковою (на окремі змістові відмінності перших двох літописів ми звертали увагу). Їхня манера оповіді – безстороння, виважена, натомість Величкова розповідь – емоційна, така, що демонструє надзвичайну перейнятність долею Чигиринська та Правобережної України загалом.

У ході компаративного аналізу текстів літописів ми звертаємо увагу на ключові розбіжності у змісті літописів, серед яких літопис С. Величка пропонує найбільш докладний та інформативний виклад подій.

Літописці Самовидець і Г. Грабянка не аналізують дії керівників військ – Г. Ромодановського й І. Самойловича, їх не дивує тривале просування військ на підтримку Чигирини і ненадання йому реальної допомоги, уникання розгорнутих бойових дій, як і поспішний відступ після взяття турками й татарами міста. За нашим спостереженням, у ході взяття Чигирини турецько-татарськими військами 1678 р. війська Г. Ромодановського й І. Самойловича взагалі зникають із поля зору літописців Самовидця та Г. Грабянки, як і самі князь і гетьман. Тож, якщо обложеноці або гинуть від рук ворога, або протистоять йому, то московське і козацьке війська з'являються в оповіді літописців тільки наступного від фатального для Чигирини дня – понеділка, ба більше ці війська відступають до Дніпра, переслідувані турками й татарами. І, вже тільки потерпаючи впродовж тижня від ворожого штурму, козаки дають битву туркам, «якої проятгом усього віку ще ніхто не бачив» [8, с. 158].

Тим часом С. Величко всіляко наголошує на зволіканні в наданні допомоги Чигирину,

про що тільки мимохідь ідеться в Самовидця та Г. Грабянки, і стверджує, що командири християнських військ – Г. Ромодановський та І. Самойлович – «мабуть, зичили Чигирину більше згинуту, ніж жити» [1, с. 240], тобто провину за зруйнування Чигирини покладає на його нібито оборонців, чого взагалі немає в інших двох літописах. Назагал С. Величко ретельно дошукуються причин загибелі Чигирини: конкретно вказуючи на домовленості про здачу міста між турецьким візиром і князем Г. Ромодановським, недоброхитництво до Чигирини гетьмана І. Самойловича, вбачаючи в цих подіях покарання за гріхи, а також наслідок «чварного кровопролиття» та «незгоди власних синів».

Серед менш помітних, але важливих розбіжностей у змісті літописів Самовидця і Г. Грабянки, з одного боку, та С. Величка, з іншого, – відмінність ролей козацтва та москви під час оборони Чигирини в ході першої та другої Чигиринських воєн: на користь москви (у Самовидця та Г. Грабянки) і на користь козацтва (у С. Величка).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Величко С. Літопис / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. С. 642 с.
2. Літописання та історико-мемуарна проза. *Історія української літератури* : у 12 т. Київ : Наукова думка, 2014. Т. 2. С. 422–467.
3. Шевчук В. Літопис Самійла Величка. *Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII століть* : у 2 кн. Київ : Либідь, 2005. Кн. 2. С. 469–483.
4. Шевчук В. Літопис Самовидця як речництво козацько-старшинської ідеології. *Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII століть* : у 2 кн. Київ : Либідь, 2005. Кн. 2. С. 288–295.
5. Шевчук В. Літопис Григорія Граб'янки. *Муза Роксоланська : Українська література XVI–XVIII століть* : у 2 кн. Київ : Либідь, 2005. Кн. 2. С. 434–446.
6. Дзира Я.І. Самійло Величко та його літопис (до 300-річчя від дня народження літописця). *Історіографічні дослідження в Українській РСР*. Київ : Наукова думка, 1971. Вип. 4. С. 198–223.
7. Гудима А. Тема Чигирини в літописі Самійла Величка. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2021. № 47. Т. 2. С. 200–204.
8. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. Р.Г. Іванченка. Київ : Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
9. Літопис Самовидця. / Видання підготував Я.І. Дзира. Київ : Наукова думка, 1971. 208 с. URL: <http://litopys.org.ua/samovyd/sam02.htm> (дата звернення: 4.12.2020).